

Aja jäljed

Eelco Runia

Varjatud side on tugevam kui nähtav side.
Herakleitos¹

I

Enamik ajaloolasi on veendunud, et minevik on olemas. Muidugi kui neid ajaloolasi sel teemal küsitleda, siis esmalt nad ütlevad ei – teadagi, minevik on ära olnud. Mõni aeg hiljem aga võite kuulda neid mõnuga kõnelemas oma – või vähemasti niisama tõenäoliselt *meie* – „suhtest minevikuga“. Ja siin ei aita enam miski: kui keegi juba määratleb end millegagi või kellegagi suhtes olevana, siis ta tunnistab sellega oma veendumust, et nimetatud asi või isik *on olemas* tema enda olemasoluga võrreldavas tähenduses.

Leidub ka teine rühm ajaloolasi – minu veendumuse kohaselt märksa väiksem rühm, milles on ülekaalukalt esindatud ajaloo filosoofid –, kes kinnitab, et minevikku *ei ole* olemas. Sellesse rühma kuuluvad ajaloolased väidavad, et mineviku ainsad tänini säilinud jäänused on jäljed ja kirjed, paberid ja dokumendid, pildid ja filmikaadrid, baidid ja pikslid – ühesõnaga kõik need väärikad asjad, mida tähistatakse silmapaistva metafooriga *allikad*. Ajaloolased, kes väidavad, et me saame kõnelda ainult füüsiliste jäänuste – mitte mineviku enda – olemasolust, veenavad endid, et nende ülesanne on koostada mineviku veenvaid kirjeldusi, neid jäänuseid loominguliselt ära *kasutades*.

Käesolevas artiklis ma väidan, et mõlemad ajaloolaste kategooriad, nii need, kelle arvates minevik *on olemas*, kui ka need, kelle arvates minevikku *ei ole olemas*, eksivad. Minu eelduse kohaselt on minevik võrreldamatult puuduvam, kui esimene rühm ajaloolasi on valmis mõistma, ja samas võrreldamatult kohalolevam, kui teine rühm ajaloolasi on nõus tunnistama. Ma ei taha sellega kaudselt öelda, et mõlemal ajaloolaste rühmal – uskujatel ja uskmattel – oleks teatavas mõttes õigus. Ma väidan, et minevik puudub tänasest isegi põhjalikumalt, kui uskmatud ette kujutavad ja – jällegi, samas – on kohal isegi vapustavamalt, kui uskujad arvavad.

Kuid ma tunnistan, et minu vahetegemine uskujate ja uskmattute vahel on pisut liiga visandlik. Tegelikult on asi veel hullem. Ajaloolastena me kipume siduma leige usu, et minevik on olemas, teise niisama leige usuga, et minevikku ei ole olemas – ja seega võib öelda, me eksime topelt. Minevik, nagu L. P. Hartley selle ontoloogilise halli tsooni kenasti ära sõnastas, on „võõrriik“. Ajaloodistsipliini õilmitseb tänu oma objekti hämarale ontoloogilisele staatusele. Mineviku ontoloogilisel ambivalentsusel on mitte ainult psühholoogiline ellujäämisväärtus, vaid see kulub marjaks ära ka filosoofilise mõttes. Ontoloogilisi küsimusi epistemoloogiliste vastustega lämmatades saavad ajaloolased end veenda, et mis kehtib teiste *bona fide* akadeemiliste distsipliinide puhul, kehtib ka ajaloodistsipliini puhul: et on olemas „subjektid“ ja „objektid“ ning et esimesed ongi viimastest selgelt eristatavad.

Ajalooos kummatigi *ei ole* subjekti ja objekti vahel selget vahet. Ajalugu ei ole eraldi ajaloolasest – mida tõestab lihtne asjaolu, et mida parema teose ajaloolane kirjutab, seda vähem saanuks selle kirjutada mõni teine ajaloolane. Ometi – või (vahest õigemini) *just selle tõttu* – eitab prototüüpiline ajaloolane kirglikult samasust oma objektiga.² Prototüüpilised ajaloolased kalduvad kujutama end – Ranke laadis võltstagasihoidlikkusega – ülimalt *ebahuvitavate* vahenditena ülimalt *huvitavate* objektide ilmutamiseks. Kummatigi ei erine need samad prototüüpilised ajaloolased *kuigivõrd* mõnedest teistest spetsialistidest, kellega võrdlemist nad vihkavad, nagu psühhiaatrid, psühhoteraapidid või koguni usujuhid – isikutest, kelle edu sõltub oskusest oma subjektiivsuse abil objekte

¹ Fragment 54. (Sven-Olav Paaveli tõlkes: „Nähtamatu harmoonia on nähtavast tugevam.“, <http://www.ut.ee/klassik/eelsokraatik/herakleitos/b54.shtml>. – Toim.)

² Vt. E. Runia. Een steen met een gat erin. – E. Runia. Waterloo Verdun Auschwitz: de liquidatie van het verleden. Amsterdam: Meulenhoff, 1999, lk. 176–202.

mõjutada, isikutest, kelle amet on, nagu psühhoteraapeudid ütlevad, „olla omaenda instrument“.

Mõistagi saavad ajaloolased kujutada ennast kohusetundlikult „välise“ objektidega tegelevate omaette subjektidena nii kaua, kuni mineviku ontoloogilise staatusega on võimalik pisut sohki teha. See meenutab mulle alati üht väsitavat mängu, mille nimi hollandi keeles on *balletje balletje* ja inglise keeles *shell game*. Kui keegi ütleb midagi ajaloolaste kohta, siis näitavad nad näpuga oma töödele, ja kui keegi ütleb midagi nende tööde kohta, siis võtavad nad seda isiklikult. Selline *balletje balletje* mäng on üleüldse võimalik ainult tänu asjaolule, mida ta on mõeldud varjama: et ajaloo kui akadeemilise distsipliini puhul ei ole objektid lahutatavad nendega tegelevatest subjektidest.

Kohalolu [*presence*] mõiste sobib minu arvates hästi täpsustamiseks, mis mõttes saab rääkida mineviku olemasolust. Aga enne kui tormata arutlema, kuidas mõista minevikku „rohkem“ ja ühtlasi „vähem“ olemasolevana, kui me tavaliselt arvame, tuleb mul hoog maha võtta, sest mind ähvardab oht langeda akadeemilisse lõksu ja alustada heuristilise järjekorra lõpust – sõnadest ja mõistetest. Niisiis selle asemel, et korraldada mingi filosoofiline hookepookus kohalolu mõistega, arutleda määratluste üle ja koormata lugejat võimalikku sõnaseletust lubavate tegelikkuse aspektide pikaldase väljakoorimise ülesandega, tahan ma visandada kolm nähtust tegelikust elust. Nimelt need nähtused olidki mulle teenäitajaks selleni, mida ma siin nimetan „kohaloluks“.

II

Esimest neist nähtustest nimetan ma oma „ABBA-tundeks“. Tänavu aasta alguses telekanaleid näppides sattusin ma peale dokumentaalfilmile, mis rääkis Rootsi popgrupist ABBA. Lummatuna jäin ma vaatama ja üllatuseks – mul on siiani pisut häbi seda mainida – liigutas see mind pisarateni. Teatav *Sehnsucht*, võiks ju öelda – ei midagi hullu. Aga kummaline on see, et omal ajal, kui ABBA oli tipus, ei huvitanud see bänd mind üleüldse. Ma jälestasin nende muusikat ega vaimustunud bändi liikmetest sugugi. Ühesõnaga, ABBA ei kuulunud minu identiteediga kokku. Sellepärast ma hakkasin mõistatama: kuidas saab mind *praegu* liigutada miski, mis *tookord* ei seostunud minu identiteediga? Ma püüdsin meenutada, kas mul oli mõnikord tekkinud samasugune tunne seoses bändidega, kelle plaate ma päriselt ostsin ja kuulasin, aga minu mäletamist mööda polnud seda kunagi juhtunud. Mida sellest tundest arvata? Kas varasem oli olnud enesepettus? Kas ma olin enesele teadvustamatult neid etteaimatavaid riime, siirupisi meloodiaid ja hõõritavaid tagumikke imetlenud? Või liigutas ABBA dokumentaal mind *nimelt* seetõttu, et ABBA ei kuulunud minu identiteediga kokku?

Teine neist nähtustest on ametlik aruanne, mille üheteistkümneliikmeline rühm Hollandi ajaloolasi koostas 1995. aastal toimunud umbes 8000 Bosnia moslemi tapmise kohta, keda Hollandi rahuvalvajate pataljon oleks pidanud kaitsma. Ma olen mujal näidanud, kuidas need ajaloolased tahtmatult *reproduktseerisid* sündmusi, millest nad kirjutasid.³ Ainult üks näide: oma kangekaelse keeldumisega hinnangu andmisest reproduktseerisid need ajaloolased selle obsessiivse erapooletuse, mis iseloomustas Hollandi käitumist Srebrenicas. Hollandi pataljonile tähendas erapooletus seda, et nad ei tohtinud olla ei Bosnia moslemite ega ka Bosnia serblaste poolt ega vastu. Seetõttu oli Srebrenica puhul ametlik taktika serblaste enklaavist *väljas* hoidmine ja enklaavis *sees* olevatelt moslemitelt relvade äravõtmine. Ajaloolased, kes seda taktikat hiljem käsitlesid, hakkasid seda tahtmatult matkima. Nad hakkasid nägema väljaspoolset Hollandi poliitikamaastikku kui „serblasi“ ja uurimisobjekti, milles nad kinni olid, kui „moslemeid“, ja mida rohkem pingutust Hollandi poliitika eemaletõrjumine ajaloolastelt nõudis (ja mida paremini see neil õnnestus), seda enam tundsid nad end olevat kohustatud lõpule viima seda, milles nad nägid oma missiooni teist poolt, nimelt oma uurimisobjektilt „relvade äravõtmist“.

See juhtub hämmastab mind siiani. Minevik surus end Srebrenica-ajaloolastele peale nii, et seda ei suudetud ohjeldada – või vähemasti ei ohjeldatud. Neile võis jääda mulje, et *nemad* saavad jagu minevikust, ent mingil kummalisel ja seletamatul moel pööras minevik asjade käigu oma kasuks ja sai jagu ajaloolastest. Kuidas on see võimalik? Kuidas põhjendada asjaolu, et mineviku sündmused suudavad end reproduktseerida ajaloolaste tegevuses, kes neid samu sündmusi kirjeldavad? Kuidas seletada ajaloo iseäralikku võimet ajaloo kirjutajatele kätte maksta?

³ E. Runia. Forget about It. Parallel Processing in the Srebrenica Report. – History and Theory 2004, nr. 43, lk. 295–320.

Kolmas neist nähtustest, millele ma tahaksin tähelepanu juhtida, on asjaolu, et Bagdadi Abu Ghraibi vanglas ei suutnud ameeriklased hoiduda oma iraklastest vangide piinamisest. Minu arvates on Abu Ghraibis juhtunu keskmise ulatusega näide nn. „kordamissunnist“. Kordamissund on väga tavaline nähtus. Keele tasandil ilmneb see vastuvõtlikkuses homonüümidele ja riimidele ning kalduvuses kasutada sõnu ja fraase, mis *seostuvad* parajasti „õhus“ olevate sõnade ja fraasidega. Tähelepanuväärselt sageli nakatab sisu vormi. Kui teleaate juht räägib põllumajanduspoliitikast, siis on üsna tõenäoline, et ta kasutab seejuures sõnu nagu „lopsakas“, „viljakas“ või „kidur“. Üks Hollandi ajaleht tähistas Viagra müügitulemuste kukkumist sõnaga, mida tavaliselt kasutatakse erektsiooni nõrgenemisest kõneldes.⁴ Lisaks sellele, et tegu on keelalise ja psühholoogilise nähtusega, ilmneb kordamissund ka ajaloo tasandil. Seal võib see võtta murettekitava ja piinliku kaju nagu Abu Ghraibi juhtumi puhul, mis seisneb mineviku *läbimängimises*. Abu Ghraibi kongides ja koridorides olid Saddam Husseini piinamisvõtted nii jõuliselt kohal ja nende rakendamise võimalus – ehkki õudne – sedavõrd aimatav, et varem või hiljem *pidid* ameeriklased neid kordama.

Abu Ghraibis juhtunu tekitab veelgi rohkem rahutust kui mineviku reprodutseerimine Srebrenica-ajaloolaste kirjutistes. Abu Ghraibi juhtum näitab, et minevik võib toimida kui omamoodi *locus genii* – tema võim võib olla nii vastupandamatu, et leiab väljenduse tegelikes sündmustes. See osutab perspektiivile, mis on vahest liigagi murettekitav, et tunnistada: minevikul võib olla nii võimas kohalolu, et ta kasutab *meid*, inimesi, *materjalina*.

Nimetatud nähtustel, ükskõik kui iseäralikud need ka ei oleks, on üks ühine nimetaja. Nad kõik on täielikus vastuolus meie, tänapäeva ajaloolaste käsitusega minevikust, sellest, kuidas meie arvates ajalugu tekib, ja sellega, kuidas me tõlgendame oma panust ajaloo vormimisel ajalookirjutuseks. Mitmed teisedki nähtused, mida on niisama raske põhjendada – näiteks *déjà vu* ja Johan Huizinga ajalootundmus⁵ –, osutavad samas suunas. Needki seavad kahtluse alla praegu kehtiva paradigma. Kuid ma ei arva, et need iseäralikud nähtused *iseenesest* peaksid sundima meid oma käsitust minevikust ümber hindama. Peamine põhjus on, et minevik mõjutab kõiki ja igaüht meist üsna samamoodi nagu siis, kui ta sai jagu Srebrenica-ajaloolastest, ehkki jagu saama pidid hoopiski ajaloolased.

„Kohalolu“ on niisiis vägagi tavaline nähtus. Ja mitte ainult kardetav nähtus. Tegelikult me *tahame*, et meile muljet avaldatakse. Me pingutame kõigest väest ja oleme valmis maksma palju raha, et *lasta* minevikul meile muljet avaldada. Paraku on enamik strateegiaid, mille me oleme välja mõelnud, et minevik saaks meile liigutavalt mõjuda, kõlbmatud. Nad langevad toore jõu, virtuaalkooperi ja tähttähelisuse lõksu. Hea näide on 90 miljonit dollarit maksnud uus Lincoln muuseum Lincolnis sünnipaigas Illinois' osariigis Springfieldis. Selles muuseumis esitatakse küllastajatele jahmatamapanevalt elutruid stseene vana Abe'i elust. Seal näeb mitte-veel-nii-vana Abe'i toimetamas oma poes New Salemis, kirjutamas orjuse kaotamise deklaratsiooni ja istumas teatris mõni hetk enne, kui teda tulistatakse. Selle „elamusmuuseumi“ – nagu muuseumi kujundaja (kes omal ajal töötas Walt Disney juures) seda nimetab – eesmärk ei ole „täielikult ära seletada kõiki probleeme, millega Lincoln vastamisi seisis, vaid tekitada küllastajas tugev isiklik side ja empaatia tema suhtes“.⁶

Ometi sünnib see ime vaatamata pingutusele ainult juhuti. Sama saatus tabab paljusid muuseumi, mis investeerivad raha, et lasta minevikul küllastajaid liigutada. Tulemus on üsna kurb: ka siis, kui *mõlemad*, nii muuseum kui ka küllastaja ootavad seda ihatud „tugevat isiklikku sidet“, leiavad nad siiski teineteist haruharva. Selle ebakõla põhjus, vähemasti minu arvates, on selles, et enamik „elamusmuuseumide“ loojaid on kohalolu olemuse suhtes täielikult pimedusega löödud. Neil pole ilmselt vähimatki aimu, et kohalolu – nagu ma olen püüdnud ühes teises kirjutises näidata – ei teki metafoorist – ja ammugi mitte virtuaalkooperi toorest jõust –, vaid metonüümiast.⁷ Kohalolu ei saavutata tühjade kohtade metafoorse täistoppimisega mis tahes kätte hakanud materjali abil. Parimal juhul on seda võimalik äratada, puuduolevat metonüümi abil *presenteerides*.

⁴ Verkoop Viagra verslapt. – De Volkskrant, 03.12.2005, lk. 3.

⁵ Vt. J. Huizinga. Kultuuriajaloo ülesanne. Valik artikleid, esseid, kõnesid, tlk. M. Sirkel. Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2013, lk. 164–165. *Toim.*

⁶ Vt. E. Rothstein. Strumming the Mystic Chords of Memory – New York Times, 19.04.2005, <http://travel2.nytimes.com/2005/04/19/arts/design/19roth.html> (külastatud 17.04.2006).

⁷ E. Runia. Presence. – History and Theory 45, veebruar 2006, lk. 1–29. Olgu märgitud, et traditsiooniliste muuseumide väljapanekud on metonüümilised.

Mõned strateegiad, mis peaksid võimaldama minevikul meid liigutada, meil mineviku sekumist kogeda, on tegelikult töökõlblikud. Üks tõhusamaid neist on üles lugeda surnute nimed – või täpsemalt, ajaloo ohvrite nimed.⁸ Nii palju kui mina tean, leidis see strateegia esmakordselt kasutust Edwin Lutyensi mälestusmärgi puhul Somme'i teadmata kadunutele Thiepvalis. Hiljem lasi Maya Lin raiuda kõikide Vietnamis hukkunud ameeriklaste nimed mälestusmärgile, mida eksitavalt nimetatakse Vietnami veteranide memoriaaliks. Nimede üleslugemise strateegia oli sedavõrd edukas, et nüüdseks on see täiesti tavaline võte mälestusmärkide ja tähtpäevade puhul, millega me rahuldame oma kohalolu-himu.

Selle edu alus oli Lutyensi ja Lini vaistlik arusaamine metonüümia jõust. Teine Lutyensi mälestusmärk, Londoni Kenotaaf, on ilmselt kõige ehedam metonüümiline mälestusmärk üldse.⁹ *Fremdkörper* Londoni südalinnas, ta lihtsalt on, presenteerides metonüümiliselt miljonite mere taha maetud surnute puuduolemist. Hea metonüümiatajuga Lutyens küllap mõistis hästi, et nimed on metonüümiad *par excellence*. Surnute nimede esitamine annab puudevatele eludele kohalolu siin ja praegu. Nimi on kenotaaf nime kunagisele kandjale, tühimik, millesse pilku heites võime aimata sisuga täidetud elu, mida enam ei ole. Surnute nimedes kangastub niisiis ajaloo jumalik vägi. See toime on nimedel minu arvates seetõttu, et lõppkokkuvõttes seavad nad meid silmitsi iseendaga. Kui me laseme pilgul libiseda üle nimede teadmata kadunute mälestusmärgil või Vietnami veteranide memoriaalil, haarab minevik meid oma võimusesse, avades meile elu aukartustäratava sügavuse.

Vaatamata tavalisusele ja sellele, et me tema tagaajamisega palju vaeva näeme, on kohalolu – mineviku edasielavus siin ja praegu – raskesti tõendatav. See on kohutavalt mitteteatraalne ja väga tabamatu ning seda on võimatu isoleerida. Seda võib läbi elada, aga ei saa dokumenteerida. See võib mõjuda liigutavalt, kuid on äratuntav ainult tagantjärele. Sümptomid on siiski olemas – sümptomid, millest võib järeldada, et minevikul tööpoolest on teadvusele märkamatu kohalolu. Üks neist on asjaolu, et me „teame“ ajaloost märksa rohkem, kui oleme teadlikult omandanud loetud raamatutest, vaadatud filmidest, silmitsetud maalidelt ja kuulnud muusikast. Kui meil ei oleks seda saladuslikku varu, siis kuidas seletada seda tõenäoliselt igale ajaloolasele tuttavat nähtust: korraga taandub palehigis mingi ajaloolise „objekti“ kallal kaevamine ja juuksekarva poolitamine, ponnistamine ja nokitsemine omalaadse valgustusseisundi ees, seisundi, milles minevik tuleb appi ja süstib meie tõösse elu, mida meil endal ei olnud kusagilt võtta. Sellele võib nimeks panna „inspiratsioon“, „*Aha-Erlebnis*“ või lihtsalt „kaemus“, aga igatahes on tegu omalaadse läkitusega väljadelt, mille olemasolu me tavaliselt ei teadvusta.

III

Seega jääb üle küsida, kuidas seda mineviku märkamatu, saladuslikku ent harukordselt jõulist edasielavust, tema *kohalolu*, ette kujutada. Milline see välja näeb? Mismoodi see tekib? Ja kuidas selle mõju avaldub? Neile küsimustele vastust otsides torkab esmalt silma, et kohalolu ei teki *lugudest* – õigemini sellest, mida lugudega tahetakse öelda ehk lugude loolisusest [*storiness*]. Minu ABBA-tunne lubab arvata, et lugude haare ja toime võib olla hoopis piiratum, kui me oleme endale sisendanud. Alates narrativismi tulekust 1970. aastate alguses kuni Derrida pahupidise, tusase, negativistliku narrativismini oldi miskipärast veendunud, et lugu ongi kõige alus. Benedict Andersoni jälgedes kurnavad kümnend ajaloolased ideed, et „kujuteldava kogukonna“ „identiteet“ on selle kogukonna enesekohaste lugude funktsioon. Ja üsna samamoodi arvatakse elulooline identiteet tulenevat lugudest, mida me endale – ja teistele – oma tegemistest jutustame.

Ent ABBA *ei olnud* minu looga kuidagi seotud – ja ometi, või, nagu ma nüüd arvan, *nimelt seetõttu*, liigutas mind ABBA-st tehtud dokumentaalfilm. Millest saab teha esimese järelduse: mu ABBA-tunne lubab arvata, et minu tegelikult *mina* ei määra lugu, mida ma endast kõnelen, vaid erinevad võimalused, kuidas minu minevik saab mind sundida minu lugu muutma – ja seda soodustada. Sama kehtib minu arvates ka rahvuse puhul. Rahvusest ei tee rahvust lugu, mida ta endast kõneleb, vaid erinevad võimalused, kuidas rahvuse minevik saab sundida teda oma lugu muutma – ja seda soodustada.

⁸ Vt. E. Runia. Namen noemen. – Tijdschrift voor Geschiedenis 119 (2006), lk. 242–248.

⁹ Lutyensi kohta vt. J. M. Winter. Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, lk. 102–108.

Kummatigi tekib sellega seoses üks probleem. Üks narrativismi plusse seisnes selles, et tegu ei olnud ainult teooriaga meie (rahvuste, kultuuride ja üksikisikute) identiteedi loomisest, vaid ka sellest, kuidas meil õnnestub elada enam-vähem koherentset elu. Arvati, et me nii-öelda „elame“ neid lugusid, mida me peame paikapidavaks, ja et seetõttu on meie elamused vastavuses süžeeaga, millega nad peavad haakuma. Aga kui see, mis teeb minust minu (ja rahvusest rahvuse), on, nagu ma eespool oletasin, „erinevad võimalused, kuidas minu minevik saab mind sundida minu lugu muutma“, siis kuidas üldse on võimalik *omandada* elamusi, mis mind tõepoolest selleks sunnivad? Teiseks, kuidas on võimalik, et need elamused on olemas, *ilma et neid oleks pandud loosse* – teisisõnu, kuidas nad saavad olemas olla ja töötada *representeerimata* kujul, ilma et nad haihtuksid? Ja viimaks, kuidas ette kujutada nende elamuste *säilimist* mälus aastate ja veel enam, aastakümnete vältel täiesti muutumatuna ja ajahambast rikkumata?

Nende küsimuste üle järele mõeldes turgatas mulle pähe, et minu ABBA-tunne ei ole sugugi erakordne. Samasuguse tähelepaneku tegi Italo Calvino. Raamatus „Nähtamatud linnad“¹⁰ juhib Calvino tähelepanu saladuslikule asjaolule, et linn, maastik või kunstiteos võivad jätta kustumatu mulje *nimelt* siis, kui neile ei püüta tähelepanu pöörata. Samuti mainib seda nähtust Hollandi kirjanik Rudy Kousbroek, kes ütleb, et paradoksaalsel kombel võib maastikke, linnu ja kunstiteoseid *näha* kõige selgemini siis, kui neid teadlikult *mitte vaadata*. Nagu ütleb Kousbroek: nad „vajutasid“ oma jälje „mällu samal ajal, kui teie tegelesite millegi muuga“.¹¹ Tegelikult, nagu mulle oleks pidanud juba eespool meenuma, polnud minu ABBA-tunne muud kui armetu versioon Prousti romaansükkli *À la recherche du temps perdu* [„Kaotatud aega otsimas“] peateemast – teemast, mille sõnastas tabavalt Walter Benjamin, kes kirjutas: „ainult see, mida ei ole eksplitsiitselt ja teadvustatult läbi elatud, mida subjekt ei ole kogenud kui elamust, saab muutuda *mémoire involontaire*’i osaks.“¹²

Kuidas *mémoire involontaire* [pr. ‘tahtmatu mälestus’] täitub? Ja kas on võimalik öelda midagi põhjanevat selle kohta, mis laadi asju ta sisaldab? Neile küsimustele vastamisel võib abi olla retoorikute märkmetega tutvumisest. Sest küsimuse, kuidas – ja mis laadi sisuga – meie *mémoire involontaire* täitub, saab ümber sõnastada küsimuseks, kuidas me saame täita kellegi *teise mémoire involontaire*’i.¹³ Ebausaldusväärset tähelepanekud *meie oma* mälus toimuvast on teisendatavad küsimuseks, kuidas sokutada midagi *teiste* mällu ilma nende teadmata – ja see on muidugi mõista küsimus retoorikast. Aristotelesel on „Toopikas“ selle kohta mõndagi öelda ja Schopenhaueri lõbus kirjatükk teemal, kuidas vaidluses õigust saavutada, annab samuti mõningaid vihjeid. Ülekaalukalt kõige tulutoovam käsitlus teiste *mémoire involontaire*’i mõjutamisest pärineb Hollandi kirjanikult Karel van het Reve’lt.¹⁴

Minu mäletamist mööda püüab Van het Reve oma artiklis kirjeldada laimamise kunsti. Peamine iva on selles, et kellegi tõeliselt tõhusaks mahategemiseks tuleb võimalikult hästi kõik jäljed ära peita. Van het Reve sõnul on see tähtis seetõttu, et mitte kunagi ei tohi jääda muljet, nagu oleks tegu teie isikliku kättemaksuga. Jälgede peitmiseks pakub Van het Reve välja kaks lihtsat reeglit. Esiteks tuleks vihjata, et teie esitatud kahjustav materjal on üldiselt teada ja et teie olete selle lihtsalt edasi rääkinud. Teiseks ei tuleks kogu olemasolevat materjali ohvri kahjustamiseks ühte kohta kokku ajada, vaid parem poetada tõrvav viide teksti, mis räägib *millestki muust*.¹⁵

Niisiis kui te tahate näiteks mustata tuntud Rotterdami sotsioloogi professor Zijderveldi, siis võite muidugi kirjutada arvustuse tema kõige uuema raamatu kohta ja rõhutada tema megalomaniat, tema edevust, tema kadedust, tema pealiskaudsust ja/või üle laipade minekut tõsiseltvõetava kommertskirjastaja otsingutel. Ja muidugi võite samas arvustuses kirjeldada, kuidas ta pühapäeva

¹⁰ I. Calvino. Nähtamatud linnad, tlk. T. Laats jt. Tallinn: Perioodika, 1994.

¹¹ R. Kousbroek. Het meer der herinnering. Amsterdam: Meulenhoff, 1985, lk. 55.

¹² W. Benjamin. On Some Motifs in Baudelaire. – Walter Benamin. Illuminations, tlk. H. Zohn. New York: Schocken Books, 1969, lk. 160–161.

¹³ Ma ei taha sellega sugugi öelda, et meie *mémoire involontaire* oleks tervenisti, või isegi enamjaolt täidetud teiste poolt ette antud materjaliga.

¹⁴ Paraku tegi Van het Reve seda ajaleheartiklis, mida ma alles ei hoidnud ja mida minu teada ei ole ära trükitud üheski tema raamatutest. Seetõttu ma esitan tema seisukoha mälu järgi.

¹⁵ Vrd. Norman Brysoni realistliku kunsti analüüsiga: Word and Image. French Painting of the Ancien Régime. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. Avastatud tähendusi usaldatakse, ütleb Bryson, kuid „nähtavalt antud tähendused seda privileegi ei omanda“ (lk. 17). „Realistlikesse kunstikäsitlustesse on sisse ehitatud vastuhaku ja umbusalduse idee: tõde ei saa leiduda silmanähtavas, esiplaanil olevas, rõhutatus, vaid ainuüksi varjatuse, perifeerses, rõhutamata jäetus.“ (lk. 19)

hommikuti ruigab naudingust, mängides kirikusse mineku asemel oma mudelrongidega, ehtne piletikontrolöri müts peas. Aga Van het Reve sõnul tasub kõike seda, kui tahes ahvatlev see ka ei tunduks, vältida. Hävitava raamatuarvustuse kirjutamise asemel on palju tõhusam kasutada selleks artiklit, mis räägib hoopis millestki muust – näiteks „kohalolust“ – ja põimida kahjustav viide ruigavale piletikontrolöri kusalile kõrvallausena. Alles nüüd hakkab see külge – seda enam, kui teil õnnestus jätta mulje, et tegu on millegi üldiselt teadaolevaga.

Kui Van het Reve laimamise kunst töötab, ja minu arvates see nii on, siis annab see aimu, kuidas ja mis laadi sisuga *mémoire involontaire* võib täituda. Ta kipub täituma meie meelest „üldiselt teada“ asjadega – „avalike saladustega“, teisisõnu materjaliga, mille kohta puudub sissekanne, millel ei näi olevat tuvastatavat allikat, millele ei saa viidata joonealuses ja, mis kõige tähtsam, mida ei anna ei päritolu ega sisu poolest seostada teadlikult omandatud materjaliga.

Kui järele mõelda, siis on see üsna kummaline: *külgehakkavad* asjad – materjal, mis leiab tee meie *mémoire involontaire*'i – on asjad, mis ei seostu meie teadvuse korraldatud ruumiga. Kui teile oleks jäänud mulje, et Zijderveldi laimajal on professoriga kana kitkuda, siis ei oleks mahategemine töötanud. See poleks töötanud, sest laim oleks seostunud millegi muuga, muudetud kahjutuks teadmisest, „kes rääkis“.¹⁶ Kuid paradoksaalsel kombel *nimelt* seetõttu – nimelt tänu sellele, et laim oleks seostunud juba teadvuses olevaga – oleks see teile ka mällu jäänud. Kumatigi mäletaksite seda siis *kahjutustatud* kujul: „see-ja-see inimene on professor Zijderveldiga riis ja ütles tema kohta seda-ja-seda“. Te mäletaksite seda kui *lugu*.

Kokkuvõtteks: külgehakkamine toimub siis, kui külgehakkavad asjad ei seostu juba teadvuses olevaga. „Üldiselt teadaolev“ – või „avalikud saladused“ – lihtsalt lehvib kusagil õhus. Kõik, mis seostub juba teadvuses olevaga, tänu sellele seosele „demineeritakse“, ent ühtlasi, tänu seosele teadvuse olemasoleva arhitektuuriga, jääb meelde.¹⁷ Demineerimine ja meelde jäämine käivad käsikäes.

Enne kui ma asun uuesti küsimuse juurde, kuidas mõista mineviku siin ja praegu edasielamist, pean tegema veel viimase täpsustuse laimamise õilsa kunsti kohta. Tõhus mainehävituse eeldab, et ei kasutata häbistavaid väiteid, mis seostuvad juba kuulaja teadvuses olevaga, kuid laimamise kunsti puhul kehtib veel üks reegel, mida Van het Reve minu mäletamist mööda ei nimetanud. See kolmas reegel seisneb selles, et häbistavad väited tuleb vormistada *metonüümiatena*. Igal juhul tuleks seejuures hoiduda vaimukatest või vähem vaimukatest *metafooridest*. Näiteks ei tohiks sugugi võrrelda professor Zijderveldi loomadega, keda ta teile meenutab. Ehkki see ei pruugi neile eales pähegi tulla, teavad seltskonnaajakirjanikud seda vaistlikult. Nad teavad, et tõhus laim väldib metafoori – et metafoorid pakuvad vaimset ajaviidet *logose* tasandil, kuid metonüümiad tabavad märki *pathos*'e tasandil.

Põhjus, miks metonüümia on palju parem lähenemisviis *mémoire involontaire*'ile kui metafoor, seisneb selles, et metonüümia suudab palju paremini edasi anda seda, mida ma nimetan „üldiselt teadaolevaks“.¹⁸ Või täpsemalt öeldes: metonüümia suudab paremini sisendada, et edasi antav *ongi* „üldiselt teada“. Metafoor seevastu on kohastunud mõistmise tunde tekitamisele. Metafoorne tekst tõmbab tähelepanu, „simuleerib“, uhkeldab oma mahlakusega, suurustab võimalike tähendustega – ja seejuures *sunnib end tõlgendama*.¹⁹ Tõlgendama sundiv metafoor eeldab lisaks objektile subjekti. Kohe kui troop tekitab teadvuses lahkuvajumise subjektiks ja objektiks, minetab ta võime edastada „üldiselt teadaolevat“. Nimelt seda metafoor teebki: ta minetab võimaluse sööta meile „üldiselt teadaolevat“ ning pühendub selle asemel täielikult tunde loomisele, et me oleme osakest „maailmast“ mõistnud.

Metonüümiaga on hoopis teine asi. Metonüümia on *teeskluse* troop. Metonüümia tahab panna meid uskuma, et ta edastab ainult üht „mõtet“ – tõde –, et see „mõte“ on kohe näha ja et ta ei annagi edasi midagi muud peale selle ühe „mõtte“. Kuna metonüümia sisendab, et tal ei ole midagi varjata, eitab ta tõlgendamisvajadust. Seega püüab metonüümia asetada ennast subjekti-objekti lõhest ettepoole. Tä püüab vältida kujundeid kohvipaksus, mida keegi oleks sunnitud tõlgendama ja kus leiduks kellegi jaoks midagi tõlgendatavat. Kui see õnnestub, siis ongi edastatav materjal „üldiselt teadaolev“.

¹⁶ Hollandi keeles on laimu kahjutustamiseks olemas väljend „ma tean, kes räägib“.

¹⁷ Teisisõnu, „säilib mälus“.

¹⁸ Ütlematagi on selge, et ma ei pea „üldiselt teadaoleva“ all silmas midagi, mida kõik teavad, vaid „autorita“ teavet, mida me (endale teadvustamatult) peame oma siseringi avalikuks saladuseks. Sellisena võib seda võrrelda Vico kasutatud mõistega „topoi“. Vt. E. Runia. *Presence*.

¹⁹ Vt. D. Lodge. *The Modes of Modern Writing: Metaphor, Metonymy, and the Typology of Modern Literature*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1977.

IV

Pärast kiirkursust laimamise kunsti alal tahan ma asuda uuesti küsimuse juurde, kuidas ette kujutada mineviku edasielamist siin ja praegu. Kas see, kuidas ja mis laadi sisuga *mémoire involontaire* täitub, lubab meil öelda midagi veidi konkreetsemalt ka selle kohta, kuidas minevik saab sundida meid oma lugusid muutma? Ma arvan, et jah. Mineviku kohalolu siin ja praegu on üsna sarnane tõhusa laimu lehvimisele alateadvuse väljadel. Nagu tõhusale laimule, nii on ka „kohalolule“ (nimelt sellest me ju räägimegi) peaaegu võimatu otse näpuga näidata. See on aktiivne jõud, me ei märka selle olemasolu, see ei ole ise lugu ega ka *seostu* ühegi looga, ja kuna seda ei saa mäletada, ei saa seda ka unustada. Nagu tõhusat laimu, võib ka „kohalolu“ vaadata kui „üldiselt teadaoleva“ vormi, „avalike saladuste“ pundart – või, kohandades Frank Ankersmiti mõistet, tohutut „subjektita ideede“ sfääri.²⁰

„Üldiselt“ teadaolev ei tähenda, et teadaolev oleks *ebahuvitav*. Vastupidi. Laim ei pea olema, kuid võib olla üsnagi informatiivne: pilt mudelrongidega mängivast piletikontrolööri mütsiga Zijderveldist (müts on sinine, kahe kuldse triibuga) võib olla valgustav kõigile, kes suudavad teda ette kujutada ainult professori ametikuuega. Üpris samamoodi võib kohalolus sisalduv „üldiselt teada“ materjal olla väga mahlakas. Kui ajaloolasel läheb korda see teadvustada ja kui tal õnnestub seda ajaloolases töös kasutada, siis võib see üldiselt teadaolev (mis sealpeale kaotab oma üldisuse) mõjuda ilmutuslikult ja jätta mulje mõttesügavusest ja algupärasest kaemusest. Mõelge kas või ajaloolisele tundmusele, mis innustas Johan Huizingat kirjutama „Keskaja sügise“.²¹

Minu meelest annab laimamise kunst aimu sellestki, kust „kohalolu“ otsida. Me nägime, et „avalikud saladused“, milleks edukas laim kehastub, on enamasti metonüümset päritolu. Seega ei ole üllatav, kui ma väidan, et kohalolu lähtub keele metonüümikast. Et selgitada, mida ma „keele metonüümika“ all silmas pean, tuleks öelda mõni sõna *representatsiooni* mõiste kohta. Minu veendumuse kohaselt muudab representatsiooni mõiste võimatuks koguni selle metonüümika – või, nagu pigem peaks ütleva, keele denotatiivse tasandi – *märkamise*.

Representatsiooni mõiste varjutab asjaolu, et kõik „pildid“ – maalitud, sõnadesse pandud või marmorisse raiutud – ühendavad endas „metonüümset denotatsiooni“ ja „metafoorset konnotatsiooni“. Kummatigi põrkame siin kohe kokku sõna „pilt“ – ja ka selle pühipäevakuues ekvivalendi „representatsioon“ – kahemõttelisusega.

Sõna „pilt“ ei anna edasi asjaolu, et kõik pildid täidavad kaht ülesannet: nad *presenteerivad* midagi ja ütlevad *presenteeritava kohta midagi või teevad presenteeritavaga midagi*. Minu arvates tunnetas seda ka Aristoteles, kes samuti oli hädas sõna „pilt“ ebataäielikkusega. Oma mälu teemalises raamatus ta kirjutab: „Maalitud pilt on korruga pilt ja kujutis – olles üks ja sama, on ta mõlemat, ehkki mõlema 'olek' ei ole üks ja teda saab käsitada kas nagu pilti või nagu kujutist.“²²

Aristotelese eristus „pildi“ ja „kujutise“ ehk „presenteeritava“ ja „kirjaniku või kunstniku poolt presenteeritavaga tehtu“ vahel on minu arvates eriti oluline ajaloo puhul. Ometi ei ole asjaolu, et ajaloolased ei pääse mineviku teatava osa *presenteerimisest*, kui nad tahavad sellega midagi *teha*, ajaloo filosoofidele nähtavalt huvi pakkunud. Ühesõnaga, ajaloo denotatiivset tasandit küll mõnikord *mainitakse*, kuid kogu tähelepanu koondub ikka ja alati sellele, mida ajaloolased presenteeritavaga *teevad*. Õigupoolest üks väheseid ajaloo teemal mõtlejaid, kes võtab „metonüümset denotatsiooni“ tõsiselt, on 20. sajandi alguse Saksa ajaloolane Karl Heussi. 1932. aastal avaldatud õhukeses raamatus kirjutab Heussi, et „ajaloost mõeldud mõtted on *Vertretungen* (presentatsioonid), mis taotlevad tähenduse omandamist“.²³ Heussi järgi on kõikides ajaloolastes teostes ühendatud *Vertretungen* ja *Vorstellungen*. *Vertretungen* presenteerivad minevikku; *Vorstellungen* seletavad.

Huvipuudus kategooriate *Vertretungen* ja *Vorstellungen* eristamise vastu võib tuleneda *sõnavormis* piltide iseärasusest. Keeles on veel raskem kui maalil või marmoris midagi teatavaks teha, ilma et vallanduks pidurdamatu konnotatsioonide vool. Seetõttu läheb denotatsiooni märkamiseks

²⁰ F. R. Ankersmit. *Sublime Historical Experience*. Stanford: Stanford University Press, 2005, lk. 227.

²¹ J. Huizinga. *Keskaja sügis*. Uurimus 14.–15. sajandi elu- ning mõttevormidest Prantsusmaal ja Madalmaades. Tlk. M. Sirkel. Tallinn: Varrak, 2007. Toim.

²² Aristoteles. *De Memoria et Reminiscentia*. Tlk. J. I. Beare – *The Works of Aristotle*, Toim. J. A. Smith ja W. Ross. Oxford: Clarendon Press, 1908, III, I.450b20–451a2.

²³ „die historische Gedanken Vertretungen [sind] mit den Anspruch zu bedeuten.“ K. Heussi. *Die Krisis des Historismus*. Tübingen: Mohr, 1932, lk. 48.

keelde valatud piltides, näiteks ajaloolaste teostes, tarvis omajagu kujutlusvõimet. Denotatsioon on alati seotud tähendusega, kuid muidugi ei tähenda puhtakujulise denotatsiooni puudumine keeles seda, et metonüümne denotatsioon oleks taandata metafoorseks konnotatsiooniks, nagu eeldab representatsioonism.

Mida sellest kõigest järeldada? Ma väitsin eespool, et kohalolu lähtub keele metonüümikast, mida Heussi nimetab *Vertretungen* ja mida lood ja tekstid sisaldavad, *olenemata* autorite kavatsustest. Teisiti öeldes: kohalolu ei lähtu lugude loolisusest, vaid loo olemuse paratamatusest – materjalist, mida lugu peab presenteerima, et esitada lugu. Või veel teisiti väljendudes: kohalolu ei reisi meie lugudega kaasa piletiga reisijana, vaid *jänesena*.²⁴

Kummatigi ei peitu see jänes kusagil meie lugude lastiruumi sügavustes. „Üldiselt teadaoleva“ – või, nagu ma seda samuti olen nimetatud, „avalike saladuste“ – kujul elab ta otse meie silme all, kuid lihtsalt kohtades, kus me teda ei märka. Kohalolu ei jää tähele panemata seetõttu, et ta oleks peidus, vaid seetõttu, et ta samastub meie kultuuriga. Teatavas mõttes ta *ongi* meie kultuur. Lõppude-lõpuks ju on kultuur kogum asju, millest puudub vajadus rääkida – meie isiklik avalike saladuste kogu. Üldiselt teadaolevana on kohalolu hävimatu – ja kuna teda ei saa meelde jätta, siis ei saa teda ka unustada. Nagu parv lendavaid hollandlasi kangastub kohalolu siin ja praegu, ilmutades end – sobivatel ja vähem sobivatel hetkedel – *Sehnsucht*’i kujul, objekti reprodutseerimisena Srebrenica-ajaloolaste poolt ja lugematutel muudel viisidel. Siin ja praegu kangastuvana paneb mineviku kohalolu mind ka *tundma, mõtlema* ja *tegutsema* teistmoodi, kui tunneks, mõtleks ja tegutseks inimese, kelleks ma end pean – ja seega sunnib mind muutama minu lugu.

Tänu oma hävimatusele on „üldiselt teadaolev“ tänase pinnal *püsivalt* kohal. Niisiis esineb minevik just kohaloluna olevikus vapustavamalt, kui oletavad naiivsed ajaloolased-realistid. Ja samuti just kohaloluna puudub ta otsustavamalt, kui väidavad ajaloolased-konstruksionistid. Sest kohaloluna on minevik hirmutavalt siinsamas, ehkki kättesaamatu. Kohaloluna on minevik midagi risti vastupidist sellele, milleks ajaloolased teda peavad. Ajaloolased – iseäranis representatsioonistid – oletavad, et minevik on „läinud“, et see on jäädavalt kadunud, kuid et seda on võimalik „representeerida“ „representatsioonidena“, mida saab läbi aja reisides käsipagasisse kaasa pakkida. Kohaloluna on minevik aga midagi risti vastupidist, julm proustilik ironia, hävimatu, kummastavalt siinsamas olev ja – vaatamata sellele, et ta on siinsamas ja visa – täiesti jäädvustamatu „representatsioonidena“.

See vasturääkivus tuleneb asjaolust, et kohalolu puhul asendub „aeg“ „kohaga“. Kohalolu puhul on minevik siin ja praegu kohal üsna samamoodi, nagu psühhoanalüütilises situatsioonis on ülekanne puhul kohal patsiendi minevik. Minu arvates pole keegi teine tajunud kanoniseerimata mineviku pinget siin ja praegu nii selgelt kui luuletaja William Wordsworth. „Prelüüdis“ alapealkirjaga „Poeem minu teadvuse kujunemisest“ püüab Wordsworth taastada oma minevikku jalutuskäikudel nähtu – niisiis *kohtade* järgi. Ja just seda „Prelüüd“ ongi: Wordsworthi ülev katse üllatada end tõdedega iseendast, mida võib leida, nagu ta neid nimetas, „aja jälgedest“.

Originaal: Eelco Runia. Spots of Time. – History and Theory 45 (oktoober 2006), lk. 305–316.

Inglise keelest tõlkinud
Erkki Sivonen

Toimetanud
Marek Tamm

²⁴ E. Runia. Presence, lk. 27.